

Sharofiddin MAMATOV,
Guliston davlat universiteti katta o'qituvchisi
E-mail: mamatov0766@gmail.com

GulDU dotsenti Q.Almanov taqrizi asosida

VILLAGE SETTLEMENT IN THE CHOCH OASIS IN THE HIGH MIDDLE AGES: A HISTORICAL- GEOGRAPHICAL ANALYSIS

Annotation

This article is devoted to the study of the rural settlements of the Choch (Tashkent) oasis in the High Middle Ages (IX-XII centuries) and the processes of their formation based on historical and geographical sources. The names of the villages mentioned in Chinese, Arab and Persian sources, their natural and geographical location, economic life, as well as the characteristics of the living environment of the population are analyzed. The article studies the ancient cities and villages in the basin of the Chirchik and Ahangaran rivers, the foothills of the Chatkal mountain range, their historical significance and toponymic features. The results of the research serve as an important source in illuminating the socio-economic and cultural development of the Choch oasis in the Middle Ages.

Keywords: Choch oasis, High Middle Ages, rural settlements, Chirchik, Ahangaran, Chatkal, toponymy, Arabic and Chinese sources, historical geography, Sogdian and Turkic toponyms.

ДЕРЕВЕНСКОЕ ПОСЕЛЕНИЕ В ОАЗИСЕ ЧОЧ В ВЫСОКОМ СРЕДНЕВЕКОВЬЕ: ИСТОРИКО- ГЕОГРАФИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

Аннотация

Статья посвящена изучению сельских поселений Чочского (Ташкентского) оазиса и процессов их формирования в эпоху развитого средневековья (IX–XII вв.) на основе историко-географических источников. Анализируются названия деревень, упоминаемые в китайских, арабских и персидских источниках, их природно-географическое положение, хозяйственная жизнь, особенности среды обитания населения. В статье рассматриваются древние города и селения в бассейне рек Чирчик и Ахангаран, предгорьях Чаткальского хребта, их историческое значение и топонимические особенности. Результаты исследования служат важным источником для изучения социально-экономического и культурного развития оазиса Чач в средние века.

Ключевые слова: Чачский оазис, развитое средневековье, сельские поселения, Чирчик, Ахангаран, Чаткал, топонимика, арабские и китайские источники, историческая география, согдийские и тюркские топонимы.

RIVOJLANGAN O'RTA ASRLARDA CHOCH VOHASIDAGI QISHLOQ AHOLI MASKANLARI: TARIXIY- GEOGRAFIK TAHLIL

Annotatsiya

Ushbu maqola rivojlangan o'rta asrlarda (IX–XII asrlar) Choch (Toshkent) vohasining qishloq aholi maskanlari va ularning shakllanish jarayonlarini tarixiy-geografik manbalar asosida o'rganishga bag'ishlangan. Xitoy, arab va fors manbalarida tilga olingan qishloqlar nomi, ularning tabiiy-geografik joylashuvi, iqtisodiy hayoti, shuningdek, aholi yashash muhitining xususiyatlari tahlil qilinadi. Maqolada Chirchiq va Ohangaron daryolari havzasi, Chatqol tog' tizmasi etaklaridagi qadimiy shahar va qishloqlar, ularning tarixiy ahamiyati hamda toponimik xususiyatlari o'rganilgan. Tadqiqot natijalari Choch vohasining o'rta asrlar davridagi ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy taraqqiyotini yoritishda muhim manba sifatida xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: Choch vohasi, rivojlangan o'rta asrlar, qishloq aholi maskanlari, Chirchiq, Ohangaron, Chatqol, toponimika, arab va xitoy manbalari, tarixiy geografiya, sug'diy va turkiy toponimlar.

Kirish. O'rta Osiyoning qadimiy va boy tarixga ega vohalaridan biri bo'lgan Choch (Toshkent) vohasi IX–XII asrlarda — rivojlangan o'rta asrlar davrida iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy jihatdan yuksalish bosqichini boshdan kechirgan. Bu davrda vohada ko'plab yirik shaharlar, qasaba va qishloqlar vujudga kelib, ularning ko'pchiligi o'zining tabiiy-geografik joylashuvi, sug'orish tizimlari va toponimik xususiyatlari bilan ajralib turgan. Ayniqsa, Chirchiq va Ohangaron daryolari havzasi hamda Chatqol tog' tizmasi etaklarida joylashgan aholi maskanlari Choch vohasining ijtimoiy-iqtisodiy hayotida muhim rol o'ynagan. Mazkur davr manbalarida, xususan xitoy yilnomalari, arab va fors tilidagi geografik asarlarda Choch vohasidagi qishloq aholi maskanlari haqida ancha mufassal ma'lumotlar berilgan. Ushbu manbalar orqali o'sha davrdagi qishloqlarning shakllanishi, aholining asosiy mashg'ulotlari, toponimik nomlarning etimologiyasi va ularning sug'diy hamda turkiy

tillarga mansubligi haqida qimmatli tarixiy-geografik ma'lumotlarni aniqlash mumkin. Ushbu maqolada aynan rivojlangan o'rta asrlarda Choch vohasida mavjud bo'lgan qishloqlar, ularning shakllanish omillari, tarixiy nomlanishlari va geografik joylashuvi haqida manba tahliliga asoslangan ilmiy mulohazalar bayon etiladi.

- **Mavzuga oid adabiyotlar tahlili.** Choch vohasi Sirdaryoning quyi havzasida joylashib, vohaning sharqiy va shimoli-sharqiy qismlaridagi Tyanshan (Tangritog') tog'larining g'arbiy etaklaridagi tog' cho'qqilaridan boshlanuvchi Chirchiq, Ohangaron daryolari O'rta Sirdaryodagi yirik suv manbalari hisoblanadi. Ilk o'rta asrlarda Parak, "Turk daryosi" deb nomlangan Chirchiq daryosi G'arbiy Tyanshanning Chatqol tizmalaridan boshlansa, Iloq daryosi deb atalgan Ohangaron esa Chatqoldan birmuncha janubroqda – G'arbiy Tyanshan tog'larining biri bo'lgan Qurama tizmalaridan boshlanadi. Har ikkala daryo

Sirdaryo daryosining tarmoqlari sifatida ushbu daryoga quyiladi. Choch vohasidagi qadimgi aholi maskanlari ushbu daryolar qirg'oqlarida paydo bo'lib, ularning ayrimlari miloddan oldingi mingyillikning so'nggi asrlarida yirik shaharlarga aylangan. Ular orasida Chirchiq daryosi havzasidagi "Choch shahri", Ohangaron daryosining quyi havzasidagi Xarashket (Qanqa) shaharlari eng yiriklari hisoblanadi[1].

Choch vohasi islomdan oldingi davrlarda bo'lgani kabi birmuncha asrlar keyin, ya'ni rivojlangan o'rta asrlarda, O'rta Osiyoda arablar hukmronligi (VIII asrning o'rtalari – IX asrning ilk yarmi), Somoniylar (819-999) va Qoraxoniylar (960-1212) hukm surgan kezlarda ham ko'plab shahar va katta-kichik qishloqlarga ega hudud o'laroq bilingan. Dastlab xitoy yilnomalarida Shi, Shi-go ("Tosh davlati), Chje-she (Choch) ko'rinishlarida keltirilgan bu voha to'g'risida xitoylik rohib Syuan Tsan (629-645) quyidagicha yozgan: "Chje-shi mamlakatining aylanasi 1000 li (500 km) bo'lib, g'arbiy Ye daryosi (Sirdaryo)ga tutashgan. (Ushbu mamlakatning) sharqiy va g'arbiy tomoni tomoni tor, shimoliy va janubiy tomoni esa kengdir. Tuprog'ining unumdorligi va iqlim sharoiti Nuchitszyan (Nuchket – Chimkent) mamlakati bilan bir xid. 10 ga yaqin shaharlari mavjud bo'lib, har birining alohida boshqaruvchisi bor. Umumiy bir hukmdori mavjud emas. Vassal sifatida Tukyue (Turk xoqonligi)ga tobedirlar"[2].

Ushbu ma'lumotdan Choch vohasida ilk o'rta asrlardayoq 10 ga yaqin shahar mavjud bo'lib, ularning har biri o'z boshqaruvchisiga ega ekaniga urg'u berilishi diqqatga sazovordir. O'sha kezlarda Sirdaryo havzasidagi Farg'ona, Xo'jand, O'tror, Isjifob (Sayram) kabi hukmdorliklarning ko'pchiligida shaharlar soni 2-3 atrofida, Farg'ona vodiysida 5-6 ta bo'lib, ular bilan bitta daryo havzasidagi Chochda shaharlar soni ulardan deyarli ikki baravar ko'p bo'lgani diqqatga sazovordir. Xitoy yilnomalaridagi ushbu ma'lumotlarni yilnomalardan 3-4 asr keyin yozilgan arab-fors manbalari ham tasdiqlaydi. Musulmon geograflari orasida ancha keng ma'lumotlar yozib qoldirgan Istaxriy o'zining "Kitob mamolik va-l-masolik" (O'lkalar va yo'llar kitobi) asarida (X asr) Shosh (Choch)ni quyidagicha ta'riflaydi: "Shosh va Iloq kengligi ikki kunga uch kunlik yo'ldir. Uning imoratlari va minbarlari bor qishloqlari, tekisliklarida o'tloqlari va ko'kalamzorlari ko'p. Shosh va Iloq shaharlarining darvozalari, devorlari, rabodlari, quhandzlari, daryolari bir-biriga tutashib ketgan"[3].

Ushbu ma'lumotdan anglashilicha, Choch vohasi Shosh (Choch) va Iloq deb ataluvchi ikkita siyosiy-ma'muriy qismni qamrab olib, vohadagi har bir shahar tashqi devor bilan o'ralib, shahar ichi rabod – hunarmandlar va savdogarlar yashaydigan qism, kuhandiz (ark) – boshqaruv markazi mavjud bo'lgan. Shuningdek, Chochdagi shaharlarning har biri biror bir suv tarmog'i (daryo, soy, ariq) bo'yida joylashgan edi. Har bir shahar atrofida o'nlab qishloqlarni o'z ichiga olib, rivojlangan o'rta asrlarda bunday aholi maskanlari o'zining "minbar" (jome masjidi), imorat (bino yoki hokimiyat binosi)ga ega edi.

Choch vohasining shahar va qishloqlari arab-fors geograflarini o'zining ekinzorlari, o'tloqlari, umuman olganda, obodligi bilan o'ziga tortgan. Voha bir tomondan tekislikda joylashib, keng ekinzorlari, sug'orish tarmoqlari – ariqlari bilan musulmon mualliflar diqqatini tortgan bo'lsa, boshqa tomondan esa tog' etaklaridagi yashil tabiat ularni hayratga solgan. Istaxriy asarining boshqa nusxalarida ushbu voha bilan bog'liq ma'lumotlar shu yo'sinda birmuncha kengroq keltirib o'tiladi: "butun Xuroson va Movarounnahrda suvlari va qishloqlari katta bo'lgan maydonga ega iqlim yo'q. Uning bir chegarasi Xorazm kichik dengiziga quyiladigan Shosh vodiysi, bir chegarasi u bilan Isbijab o'rtasidagi yaylovlari bo'lgan Qalas dashtidagi Bob al-Hadid, bir

chegarasi Shosh ma'muriy birligiga qarashli tog'lar. Faqat, tog'ga tutash obod erlar esa mustasno. Qolganlari esa alohida joylardir, bir chegarasi nasroniylar qishlog'i bo'lgan Vinkardgacha. Shosh tekislikda. Bu uzluksiz obod erlarda tog' ham, baland joy ham yo'q. U turklar tomonidagi eng katta chegaradir. Keng imoratlari paxsadan. Deyarli barcha hovlilarida suvlar oqadi. Uning bari yashillik bilan qoplangan Movarounnahrda eng go'zal joylardan. Uning qasabasi Binkat"[4].

Ushbu ma'lumotdan anglashilicha, Choch vohasi quyidagicha tabiiy sharoitga ega bo'lgan: tekisliklar va ulardagi aholi maskanlari, tog' va tog' etaklaridagi aholi maskanlari, yaylov va dashtlar. Istaxriy Choch vohasining chegaralarini shimolda Ispijob (Sayram)gacha bo'lgan oraliqdagi Bob al-Hadid, ya'ni "Temir darvoza" – Qalas (Keles) dashti, bir tomoni esa "Xorazm dengizi" (Orol)ga borib quyiluvchi "Choch vodiysi", ya'ni Sirdaryo daryosi, qolgan bir qismi esa tog'larga tutashgan hududlar edi. Istaxriy Choch vohasi haqida "Keng imoratlari paxsadan. Deyarli barcha hovlilarida suvlar oqadi" deb yozar ekan, vohaning shahar va qishloqlaridagi aholi uyalarini ko'zda tutgan ko'rinadi. Haqiqatdan ham Choch vohasiga hayot beran G'arbiy Tyanshan tog'laridagi Chotqol, Qurama tizmalaridagi ko'plab soylar tog' etaklaridagi o'nlab aholi maskanlarini suv bilan ta'minlab, har bir hovlidan o'tib, Chirchiq, Ohangaron kabi daryolarni hosil qilib, vohadagi qir-adirlardan o'tib tekislikdagi o'nlab shahar va qishloqlarda sug'orma dehqonchilik uchun keng sharoit yaratgan.

- **Tadqiqot metodologiyasi.** Mazkur tadqiqotda tarixiy-geografik va tarixiy-toponomik yondashuv asosiy metodologik asos sifatida qo'llanildi. Choch vohasi qishloqlarining rivojlanish jarayoni, ularning tabiiy-geografik joylashuvi, tarixiy nomlanishi va aholi hayotidagi o'rni xronologik-tarixiy izchillikda tahlil qilindi.

- **Tahlil va natijalar.** Islom arafasida va rivojlangan o'rta asrlarda Chirchiq daryosi havzasida o'nlab shahar va yirik qishloqlar mavjud bo'lib, dastlab xitoy yilnomalarida, keyinroq esa sug'diy, arab va fors tilli yozma manbalarda tilga olinadi. Chirchiq daryosi havzasi bir necha qismlardan iborat o'laroq uning yuqorisida, ya'ni vohaning tog'lik qismida o'nlab aholi maskanlari – Nahnah (Nanay), Ardlinkent (Burmulla), Satbag'vo (Bog'iston), Xumbarak (Xumson), Kalashijak (Sijjak), Soyliq, Kurol (Kuzol – Gijol), G'azak (G'azal, G'azalkent), Kabarna (Kavardon) kabi yirik aholir maskanlari o'rin olgan edi. O'sha kezlardayoq yirik aholi maskani o'laroq bilingan Farnkat (Parkent) ham vohaning shimoli-sharqiy qismlarida, Chirchiq daryosining asosiy havzasidan birmuncha janubda joylashgan shahar sifatida edi. Parkent atrofida, undan birmuncha sharqda – tor tog' daralaridagi Suqoq, Zarkent, Sanginak, Nevich, Navdak, Namdanak kabi qishloqlar ham ilk o'rta asrlardayoq yirik aholi maskanlari bo'lib, ushbu qishloqlar va yana bir qanchasining ismi o'rta asr yozma manbalarida tilga olinsa-da, ancha oldin paydo bo'lgani aniq. Parkent atrofida o'nlab qishloq nomlarining sug'diy va turkiy vasfga egaligi bu qarashni qo'llab-quvvatlaydi. Ular qatoriga Parkent yaqinidagi, biroq bugungacha nomi saqlanib qolmagan Bag'vikas, Abradkas kabi shaharchalarni ham kiritish mumkin. Shuningdek, Parkent shahridan shimoli-sharqda – G'arbiy Tyanshan tog'laridan boshlanuvchi Parkentsoyning yuqori qismida, tog' etagida joylashgan Kumushkondan Parkentgacha bo'lgan oraliq masofada ham Hisorak, Changi kabi soy bo'yidagi qishloqlar ham Chirchiq daryosi havzasidagi aholi maskanlari sirasidandir.

Parkent shahri va atrofida ushbu qishloqlarning nomi qadimiy – sug'diy va qadimgi turkcha bo'lishiga qaramay, ular orasida faqat bir qismigina arab-fors tilli yozma manbalarda qaydi etilgan: Farnkat – Parkent, Namadvanak – Nomdanak. Shu jihatdan Parkentsoy va undan birmuncha

janubda, Chotqol qo'riqxonasining Qizilsoy bo'yidagi qismidan boshlanuvchi So'qoqsoy va Qizilsoy suv tarmoqlari bo'yidagi So'qoq, Sanginak, Nevich, Navdak qishloqlari nomi rivojlangan o'rta asrlarga tegishli arab-fors geograflari asarlarida deyarli tilga olinmagan. Ular orasida faqatgina Nomdanak qishlog'i nomi al-Muqaddasiyning "Ahsan at-taqosim fi ma'rifat al-aqolim" (Iqlimlarni o'rganish uchun eng yaxshi qo'llanma) nomli asarida (X asr) Namadvonak ko'rinishida eslatib o'tilgan[5].

Arab-fors geograflari orasida O'rta Osiyo vohalaridagi aholi maskanlari haqida keng va birmuncha to'liqroq ma'lumotlar yozib qoldirgan mualliflardan biri Ibn Havqal bo'lib, u o'zining "Surat al-ard" (Er yuzining surati) nomli asarida Choch vohasiga ham to'xtalib o'tadi. U keltirgan Chochdagi shahar va qishloq nomlari boshqa geograflar tilga olgan joy nomlari bilan bir xillikka ega. Shu bilan birga, ayrim aholi maskanlari nomida birmuncha farqliklar borligi, bu holat arab grafikasidagi nuqta almashinuvi natijasida yuz bergani ko'zga tashlanadi. Ibn Havqal "ash-Shosh", ya'ni Chirchiq havzasidagi aholi maskanlarini quyidagicha ko'rsatadi: Binkat, Danfag'onkat, Jinonjkat, Najokat, Banokat, Xarashkat, Ustibayg'u, Ardlonkat, Xudaynkat, Kankrok, Kalashjik, Barkanda, Banno, Jabuzan, Varduk, Kabarna, Badronk, Nujkat, Bazak, Abradkat, Bag'unkat, Barkush, Xotunkat, Jabg'ukat, Farankat, Kadok, Takolik[6]. "Surat al-ard"ni ilmiy nashr qilgan tadqiqotchilar ushbu aholi maskanlarining bir qismini bugungi kungacha saqlanib qolgan quyidagicha shahar va qishloqlar bilan tenglashtiradilar: Binkat – Toshkent, Danfag'onkat – Yo'g'ontepa (Yangiyo'l), Jinonjkat – Chinonchkat (Chinoz), Najokat – Ulja (Chirchiq daryosining Sirdaryoga qo'shiladigan joyida, Qolganchirchiq qishlog'i yonida), Banokat – Shohruhiya (Sharqiya), Xarashkat – Qanqa (Oqqo'rg'on t.), Barkush – Pargos (Pargostepa) va hokazo[7].

Chirchiq daryosining o'rta va quyi havzalari nisbatan qir-adir va tekisliklarda iborat bo'lib, "Choch shahri" (arab manbalarida "Madinat ash-Shosh") – Binkat yirik shaharlarni o'z ichiga olib, daryoning yuqori va o'rta havzalarida joylashgan Jabg'ukat, Xotunkat shaharchalari (yoki qo'rg'onlar) ushbu shaharlarning shimoli-sharqida joylashgan edi[8].

Choch vohasining aholisi eng gavjum qismlaridan yana biri Iloq (Ohangaron) vodiysi bo'lib, Ibn Havqal bu hududdagi yirik aholi maskanlarini quyidagicha keltirib o'tadi:

Tunkat, Sakokat, Bonjxosh, Nukat, Boloyon (Yolopon), Tukkat, Arbilax, Namudlig', Xumrak, Biskat, Kuhisim, Dahkat, Xosh va Xarkonkat[9]. Ohangaron vohasidagi ushbu aholi maskanlarining ayrimlarini tadqiqotchilar quyidagicha shahar va qishloqlar bilan tenglashtiradilar: Tunkat – Imloq (Olmaliq sh.dan 15 km shimoli-sharqdagi qishloq), Sakokat (Uvait qishlog'i yonida, bugungi To'ytepa (Nurafshon) sh.dan janubi-sharqda Ohangaron daryosining o'ng qirg'og'ida), Kuhisim – Ohangaron daryosining o'ng qirg'og'ida, ushbu daryoning boshlanish manbalari bo'lgan G'arbiy Tyanshanning Lashkarak va Loyak soylari yaqinida, Bonjxosh – Jumushqazitepa (To'ytepa (Nurafshon) sh.dan janubi-sharqda, Anhor qishlog'i yonida), Nukat – Navkat (Chirchiq daryosining Sirdaryoga quyilishi yaqinidagi Unjikat qishlog'i), Biskat – Piskent, Dahkat – Dukentsoy (Angren – Ohangaron tog'lari oralig'i), Xosh – Xos (Bekobod sh. yaqinida yoki O'rta Chirchiq t.dagi Jumabozor qishlog'i yonida)[10].

Choch vohasining eng shimoli-sharqiy hududida – yozma manbalarda "Jidg'il", "Chatqol" ko'rinishlarida tilga olingan G'arbiy Tyanshan (Tangritog') tizmalaridagi tog'lik hudud islom arafasida va rivojlangan o'rta asrlarda Choch vohasidagi yirik aholi maskanlari va katta-kichik qishloqlar qanday bo'lgani haqida muhim tarixiy tasavvurlar beradi. Bu er janubi-g'arbda Chirchiq vohasi, janubda Parkent vohasi, sharqda Farg'ona vodiysiga tutash Olabuqa va shimoli-sharqda Talas vodiysi (bugungi Qirg'iziston), shimolda Tarozi, shimoli-g'arbda Isfijob – Sayram vohalari (bugungi Qozog'iston)ga chegaradosh bo'lgan.

Xulosa va takliflar. Rivojlangan o'rta asrlarda (IX–XII asrlar) Choch vohasi O'rta Osiyoning eng yirik va sarmahsul aholi maskanlaridan biri sifatida shakllangan. Chirchiq va Ohangaron daryolari havzalaridagi suv resurslari asosida qishloq xo'jaligi, xususan, sug'orma dehqonchilik, bog'dorchilik va chorvachilik faoliyati yuqori darajada rivojlangan. Vohadagi tabiiy-geografik sharoit, suv tizimlari, aholi punktlarining daryo va soy bo'ylarida joylashuvi, ularning iqtisodiy va ma'muriy ahamiyatini belgilab bergan. Arab va fors geograflarining yozma manbalarida vohaning yirik va mayda aholi maskanlari, ularning topografik joylashuvi, iqtisodiy holati, madaniy hayoti haqida aniq va mufassal ma'lumotlar berilgani ushbu hududning tarixiy rivojida muhim iz qoldirganini ko'rsatadi.

ADABIYOTLAR

1. Буряков Ю.Ф. Генезис и этапы развития городской культуры Ташкентского оазиса. – Ташкент: Фан, 1982; Богомолов Г.И. Изображения всадников с городища Канка // ИМКУ, № 20, 1986. – С. 69–79; Богомолов Г.И., Мусакаева А.А. К вопросу о локализации Тарбанди и его названии // Ташкент: вчера и сегодня. – Ташкент., 2007. – С. 66–77.
2. Ходжаев А. Наиболее ранние сведения китайских источников о государстве Шаш (Ташкент) // О 'zbekiston tarixi, №1, 2005. – С. 11-12; Бобоёров Ф. Чоч тарихидан лавҳалар (Илк ўрта асрлар). – Тошкент: Yangi nashr, 2010. – Б. 31.
3. Истахрий. «Китаб ал-масалик вал-мамалик». Йўллар ва ўлкалар китоби. Хуросон ва Мовароуннахр. Тадқиқот, араб тилидан таржима, изоҳ ва кўрсаткичлар муаллифи Р. Т. Худайберганов. – Ташкент: Фан, 2019. – Б. 172.
4. Истахрий. «Китаб ал-масалик вал-мамалик». Йўллар ва ўлкалар китоби. Хуросон ва Мовароуннахр. Тадқиқот, араб тилидан таржима, изоҳ ва кўрсаткичлар муаллифи Р. Т. Худайберганов. – Б. 172-173.
5. Ибн Ҳавқал. Китоб сурат ал-ард. Мовароуннахр. Араб тилидан тарж., изоҳлар муаллифи Ш.С.Камолиддин, масъул муҳаррир Ф.С.Хусанов. – Б. 247.
6. Ибн Ҳавқал. Китоб сурат ал-ард. Мовароуннахр. Араб тилидан тарж., изоҳлар муаллифи Ш.С.Камолиддин, масъул муҳаррир Ф.С.Хусанов. – Тошкент: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2011. – Б. 72.
7. Ибн Ҳавқал. Китоб сурат ал-ард. Мовароуннахр. Араб тилидан тарж., изоҳлар муаллифи Ш.С.Камолиддин, масъул муҳаррир Ф.С.Хусанов. – Б. 240-248.
8. Хатамова Н. Турк хоқонларининг Чочдаги қароргоҳлари: Жабғукат ва Ҳотункат. Тошкентнинг 2200 йиллигига // Ўзбекистон тарихи журнали. №2. 2009. – Б. 3–14.
9. Ибн Ҳавқал. Китоб сурат ал-ард. Мовароуннахр. Араб тилидан тарж., изоҳлар муаллифи Ш.С.Камолиддин, масъул муҳаррир Ф.С.Хусанов. – Б. 73.
10. Ибн Ҳавқал. Китоб сурат ал-ард. Мовароуннахр. Араб тилидан тарж., изоҳлар муаллифи Ш.С.Камолиддин, масъул муҳаррир Ф.С. Хусанов. – Б. 254-257.